

Mullerm_383_25

**TÉZISFÜZET
AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSHEZ**

MÜLLER MÁRTA

**Magyarországi németek nyelvi önéletrajzaik tükrében:
nyelvelsajátítás, kétnyelvűség, nyelvi tapasztalatok,
autonoetikus nyelvi tudás**

Budapest
2025

Márta, ezt így írd le, ahogy mondom. (83 éves asszony)

Az erőltetett asszimiláció a nyelven kívül mást is tönkre tett. A szép gondolkodást, a szavak kedvességét. (77 éves férfi)

Úgyhogy vigyázni kellett. Kis besúgások. (81 éves asszony)

I. A KUTATÁSI FELADAT RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA: A KUTATÁS CÉLJA ÉS FELÉPÍTÉSE

A nyelvészeti önéletrajzkutatás az élettörténetek, életrajzszakaszok, epizódok nyelv szempontú reflexióinak az elemzésével foglalkozik. Nyelvi életrajznak Franceschini (2001: 112–113) után azokat a szisztematikusan gyűjtött szövegeket, dokumentumokat nevezzük, amelyekben a visszaemlékező személyek életük történetébe ágyazottan szabad narratív formában nyilatkoznak a kutatás tárgyát képező nyelvről, nyelvekről, nyelvi változatokról.

Jelen nyelvi önéletrajz-kutatás célja a legidősebb, kétnyelvű magyarországi német generáció nyelv szempontú élettörténeteinek tartalmi és nyelvi vizsgálata: annak kiderítése, hogy milyen nyelvi impulzusok mentén alakult ki, fejlődött vagy éppen nem fejlődött egy személy első nyelve, két- vagy többnyelvűsége, kettősnyelvűsége, hogyan verbalizálja az adatközlő a nyelvekkel kapcsolatos kognitív ismereteit, a hozzájuk fűződő affektív viszonyait, hogyan értékeli a megismert nyelvekben elért kompetenciáját, milyen hatással bírtak az élettörténetben felbukkanó nyelvek és nyelvi tapasztalatok az élettörténet alakítására, illetve az élettörténet alakulása visszahatott-e az adatközlő nyelvekhez való viszonyára.

Jelen kutatás **innovatív volta** abban mutatkozik meg, hogy egyrészt a magyarországi német szociolingvisztikai kutatásokon belül először foglalkozik nyelvi önéletrajzokkal, másrészt a nyelvi önéletrajzokat az idős kétnyelvű magyarországi kisebbségi beszélők esetében először vizsgálja az esemény, eset, fordulat, az attitűdök, valamint a metanyelvi reflexiók szempontjából. Ennek köszönhetően az elemzés átfogó képet nyújt az idős adatközlők nyelvi viselkedésének és nyelvi repertoárjának a változásairól, a végbemenő változások külső és belső mozgatórugóiról, a változásokkal való individuális és kollektív megküzdési stratégiáiról.

Az értekezés megvilágítja az emlékezés folyamatát az emlékezetkutatás szempontjából (3. fejezet), leírja az interjúk formájában oralizált nyelvi önéletrajzokra jellemző tér- és időviszonyokat (4. fejezet), ismerteti a nyelvi biográfiák életrajzot rekonstruáló, revidáló funkcióit (5. fejezet) és az elbeszélő pozicionálási stratégiáit (6. fejezet), részletezi a nyelvi önéletrajzok tudomány metodológiai jelentőségét (7. fejezet) és nyelvészeti metaelméleteit (8. fejezet), bemutatja az elemzés diszkurzív-kognitív vizsgálati szempontjait (9. fejezet), a korpusz jellemzőit (10. fejezet), valamint az e szempontok szerint a korpuszon végzett tartalmi, formai és interakcionális elemzések eredményeit (11. fejezet). Az elemzés kimenete a 12. fejezetben kerül összevetésre az elemzés kiindulópontjául szolgáló kérdésfeltevésekkel és hipotézisekkel.

II. AZ ELVÉGZETT VIZSGÁLATOK RÖVID LEÍRÁSA

II. 1. Az adatközlők és a korpusz jellemzői

A kutatás huszonkét nyelvi önéletrajz korpuszán nyugszik. A nyelvi önéletrajzok adatközlői Knipf-Komlósi (2011: 49–53) nyelvi és generációs osztályozása szerint a legidősebb ill. idős generációhoz tartoznak, az adatgyűjtés időszakában (2019–2020) már nyugdíjaskorúak, átlagosan 76 évesek, 32%-uk férfi, 68%-uk asszony. Az adatközlők kiválasztásának sarkalatos szempontja volt, hogy magyarországi német származásúnak és kétnyelvű beszélőnek tekintsék

magukat, és primer szocializációjuk legalább az óvodáskor eléréséig dominánsan német nyelvjárásban zajlott. A primer szocializáció nyelvváltozata (a szülőhely német nyelvjárása) autodeklaratív adat, ugyanakkor az adatközlők által adott nyelvi önéletrajzok tartalmai az elemzés során ezen önbevalláson alapuló adat megbízhatóságát kivétel nélkül megerősítettek. Az adatközlők a Hutterer (1963) által A-területnek nevezett nyelvföldrajzi egységhez tartozó településekről származnak. Az adatközlők által lakott települések német közösségei ún. *ua*-középbajor nyelvjárást használnak. Az érintett települések jogállását, népességét és a németek százalékos megoszlását a település teljes népességén belül az 1. táblázat tekinti át.

	Jogállás	Népesség (fő)	Németek aránya (%)
Település 1	község	1.956	2,5
Település 2	község	4.293	14,7
Település 3	nagyközség	11.220	8,6
Település 4	város	5.668	4,3
Település 5	város	13.518	4,5
Település 6	város	14.468	16

1. táblázat: Az adatközlők települései számok tükrében (KSH 2022¹)

Az adatközlők egy nyelvföldrajzi területről való kiválasztását az indokolta, hogy az első nyelvként elsajátított középbajor nyelvjárásuk által egyrészt nyelvtipológiai szempontból homogén L1-tapasztalattal bírtak, másrészt hasonló (bi)kulturális körülményekkel rendelkeztek.²

Az adatközlők egyszerre kétnyelvűek és kettősnyelvűek is. Kétnyelvűek, mert magyar és német köznyelvi kompetenciával bírnak. Mindkét köznyelvet dominánsan iskolai tanítástól során sajátították el. Kettősnyelvű az a beszélő, aki objektív körülményektől függően egy nyelv két nyelvváltozatát használja (Ferguson 1959: 336). Az adatközlők kettősnyelvűsége azzal indokolható, hogy első nyelvként településük német nyelvjárását sajátították el, amelynek a köznyelvi változatát iskolai, vagy szervezett (nyelvtanfolyami) formában tanulták meg, valamint autodidakta módon (német nyelvű médiumok segítségével) képezték magukat.

Az interjúk tartalmai (a nyelvi önéletrajz reflektált eseményei) egy kérdéskatalógus segítségével kerültek lekérdezésre. A kérdéskatalógus az alábbi tematikus súlypontokat tartalmazta:

- a) a német nyelvjárás, mint első nyelv elsajátítása (szülők, nagyszülők etnikai hovatartozása, nyelvi repertoárja, domináns családi nyelv, gyermekkor szociokulturális miliője),
- b) a kétnyelvűség kialakulása gyermekkorban (óvodáskor, iskoláskor nyelvei, a második nyelv [magyar köznyelv] elsajátításának körülményei, a német [köznyelv] iskolai tanulásának körülményei, írás-olvasás-tanulás magyarul és németül, nyelvi

¹ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/a-telepulesek-legfontosabb-adatai/?ter=18485> (2024. 10. 29.)

² A középbajor nyelvjárás távolsága a német köznyelv hangtani, lexikális és morfoszintaktikai jellemzőihez képest eltérést mutat a délmagyarországi középnyelvi nyelvjárásokétól (B-terület). Egy középnyelvi nyelvjárás beszélő személynek a német köznyelv elsajátításával kapcsolatban más nehézségei adódnak, mint egy bajor nyelvjárás beszélőnek. Az osztrák-magyar határ mentén található németajkú települések (C-terület) nem a XVIII. századi betelepülések által jöttek létre, hanem az osztrák-német nyelvterülethez tartoznak, annak a legkeletibb beszélőközösségei. A közvetlen kapcsolatuk az összefüggő osztrák-német nyelvterülettel csak 1945 után szűnt meg.

- kontaktusok, a nyelvi repertoár változása a tanulmányok végéig, a köznyelvek és nyelvjárás viszonya, nyelvek dominanciájának változása),
- c) kétnyelvűség a felnőttkorban (a német nyelvjárás és a német köznyelv használhatósága privát és szakmai környezetben³, előnyök és hátrányok, további nyelvek tanulásának körülményei, a nyelvi kompetencia auto- és heterosztereotípiája, a nyelvi önművelés eszközei),
 - d) a német nyelvjárás ápolásának, átadhatóságának lehetőségei,
 - e) a nyelvi repertoárban előforduló nyelvek és nyelvváltozatokkal kapcsolatos attitűdök,
 - f) a nyelvi tudatosság jelenségei.

Az interjúk azon a nyelven lettek lefolytatva, amilyen nyelven az adatközlő azt kívánta. Az adatközlők első nyelvként elsajátított német nyelvjárásában vagy német köznyelven 12 interjú készült, magyar köznyelven 10. A férfi adatközlők négy esetben németül (német köznyelven vagy német nyelvjárásban), három esetben magyarul vállalták az interjút, az asszonyok kilenc esetben németül (német köznyelven vagy német nyelvjárásban), hat esetben magyarul kívánták folytatni a beszélgetést. A férfi és női adatközlők közel azonos arányban adtak interjút német nyelven (köznyelven vagy nyelvjárásban): a férfiak 57%-a, az asszonyok 60%-a.

A német nyelvjárásban (bajorul) készült interjúk az egységes formai és tartalmi kereshetőség érdekében német nyelvű átiratban (*deutsche Übertragung*), manuálisan lettek lejegyezve.⁴ A német nyelvű átirat verbálisan orientált, az interjúban résztvevők bajor nyelvjárásának szálens lexikai-grammatikai jellemzőit (pl. a bajor tájszavakat, a tipikus beszélnyelvi mondatszerkesztést és a nyelvjárási grammatikai jellemzőket⁵), valamint az interakciók feltűnő prosódiai jellemzőit is figyelembe veszi (pl. hosszú szünet, erős hangsúly, a megszólalás modulációja [mosolyogva, szomorúan, elgondolkozva, nevetve]).

II. 2. Diszkurzív-kognitív keretben vizsgált kérdésfeltevések

II. 2. 1. Kvalitatív szövegelemzés

A kutatás kvalitatív vizsgálati módszeren nyugszik, mivel a kvalitatív vizsgálódás felel meg legjobban innovatív megfigyelések, következtetések feltáráshoz. Bár a nyelvi önéletrajzi adatok nagymértékben reflexívek, és az interjúkban az elbeszélő személy narratívája áll előtérben, ám az individuális narratívák kölcsönhatásban állnak a kollektív, történelmi narratívákkal is. Utóbbiakról az adatközlők az 1950-es és 1960-as években elszenvedett verbális és fizikai bántalmazásokról szóló visszaemlékezésiből lehet képet alkotni.

A nyelvi önéletrajzi interjúk tartalmi elemzéséhez Mayring (¹²2015: 50-115) kvalitatív szövegelemzési módszerét szem előtt tartva a transzkribált korpusz releváns szövegrészeihez deduktív módon alkotott diszkurzív-kognitív kategóriákat (v.ö. 8. fejezet) rendeltem, amelyeket a korpusz tüzetesebb recepciója során induktív módon alkotott kategóriákkal (pl. az orosz nyelv narratívái) egészítettem ki. A kategória-alkotásra, illetve a kategóriák számának induktív növelésére a korpusz kezelhetősége érdekében, valamint az ismétlődő, eltérő, illetve variálódó minták felismerése, áttekintése, rendszerezése szempontjából volt szükség.

³ A tematikus súlypontok tervezése során a privát és a szakmai életrészek – a kronologikusság okán – külön kérdésklaszterben jelentek meg. A nyelvi önéletrajzokban feltüntetett privát és szakmai életrészek nem feltétlenül különülnek el élesen egymástól (Schütze 1994: 10–39).

⁴ Az interjúkorpusz lejegyzése 2019 és 2021 között klasszikus módon, audiofelvétel alapján, szoftver nélkül történt. A német köznyelvi és nyelvjárási interjúrészeket a Szerző fordította magyarra. A szociolingvisztikai megállapítások megerősítéséül szolgáló interjúrészeket dőlt betűvel jelennek meg.

⁵ Valódi bajor tájszó pl. a *Bub(e)*, ami német köznyelven *Junge*. Tipikus bajor grammatikai jelenség a módbeli segédigével kombinált összetett múlt idő, pl.: *I hob näd wöünj leane* (német átiratban: *Ich habe nicht wollen lernen*; német köznyelven: *Ich wollte nicht lernen*).

A kódolt szövegrészek narratív szövegek, ezért kvalitatív interpretációjuk során az agentivitás, a perspektíva, az episztemikus pozíció és a kulturális minták követésének a szempontjai mértékadóak (Lucius-Hoene 2010: 594), ugyanakkor a biográfiák tartalmi súlypontjainak a feltárásához a formai (primer nyelvi, lexikális-szemantikai és grammatikai), valamint az interakcionális jelenségekre is figyelni kell, hiszen a beszélő a szándékát lexikális és grammatikai eszközök segítségével, az interjút készítő személlyel (vagy személyekkel) folytatott beszélgetés során fejezi ki. A következő alfejezetekben megfogalmazott kérdésfeltevések és hipotézisek tehát elsődlegesen tartalmi jelenségekre fókuszálnak, amelyeket néhány esetben ezen jelenségekre jellemző formai és interakcionális kérdésfeltevések egészítenek ki.

II. 2. 1. 1. Esemény, eset, fordulat

Az 1930-as és 1940-es években született németajkú két- és kettősnyelvű beszélők nyelvi környezetét a történelmi események és a társadalmi-politikai változások alapvetően megváltoztatták, a kutatás kardinális kérdése annak részletes felderítése, hogy e változások hogyan befolyásolták az adatközlők nyelvi biográfiáit. Ez konkrétan azt jelenti, hogy nyelvi élményeik közül diszkurzív-elbeszélői szempontból melyeket keretezik az adatközlők eseményként (amikor az elbeszélő a narratívájában nem tudatosan cselekvő személy), esetként (amikor az elbeszélő releváns, de negatív nyelvi önéletrajzi állomásként ír le egy élményt), illetve fordulatként (amikor az elbeszélőben az élmény tudatos reflexiót és nyelvi viselkedésében változást indít el) (König 2018). Az eseményként, esetként és fordulatként azonosított élményeket vajon milyen eredőjű – nyelvi vagy nem nyelvi – impulzusok idézték elő? Az eseményekre, esetekre és fordulatokra mely megnyilvánulásokban jellemző a deagentivitás, más személyekre, mint információforrásra való hivatkozás, negatív vagy pozitív értékelés explicit megjelenítése lexikális elemek formájában, kommentárban?

Hogy kideríthessük, melyek azok az **események**, amelyeket az adatközlők a saját cselekvési horizontjukon kívülre helyeznek (amelyeknek ők maguk nem voltak cselekvő részesei, amelyeknek nem tudják vagy nem akarják megnevezni a cselekvőjét), meg kell vizsgálni, hogy milyen témák kifejtése közben használnak passzív szerkezeteket (ami által a cselekvő személye háttérbe szorul), vagy váltanak személytelen vagy általánosító beszédre (Barth 2004; König 2014). Feltételezhető, hogy az adatközlők nyelvi biográfiája tartalmaz olyan élményeket, amelyekkel nem tudnak vagy nem akarnak azonosulni, amelyekkel szemben distanciára helyezkednek, vagy más személynek tulajdonítanak egy gondolatot, véleményt, érzést (más személyre hivatkoznak) – a kérdés tehát az, hogy milyen nyelvi eszközökkel történik a távolságtartás megjelenítése (Carmin 2004; Schwitalla 2011: 17–51; Günthner/König 2012: 67–83).⁶

Az **esetekként** kategorizálható történetekben, amelyek az adatközlők számára negatív nyelvi epizódokat jelentettek, mennyire uralták a cselekvést, mi volt a morális pozíciója az esetben előforduló szereplőknek, hogyan látták az adatközlők az esetként elbeszélte élethelyzetekben az autonómiát és a függőségi viszonyokat (Lucius-Hoene 2010: 594)? Az esetek elbeszélése során a szcenikusság és az emfázis egyik eszköze az ismétlés. Ezért megvizsgáltam, hogy mely eset elbeszélése folyamán ismét meg az elbeszélő valamilyen mozzanatot, lexikális elemet, visszautalást. Az ismétlés vagy visszautalás során bővülnek-e az ismereteink az esetről, a kollektív tudásról?

A **fordulat-jellegű élmények** elbeszélésében milyen értékmotivációs készletések jelennek meg? Milyen választ (problémamegoldást) adott az adatközlő az elbeszélte fordulatokra, milyen

⁶ Ezen élmények feltárásához segítséget nyújtanak a bevezető funkcióval bíró főmondatok a *mondás* és *gondolkozás* igei és főnévi alakjaival, a parentézisek, valamint német nyelvi kontextusban a *sollen* és *wollen* módbeli segédigék episztemikus funkciói. A függő beszédet német köznyelven Konjunktív I-gyel lehet kifejezni, a Konjunktív I helyettesítésére nyelvjárásban az ún. *täte*-Konjunktív, vagy a lexikális körülírás használatos.

cselekvés követte ezeket az elbeszélő narratívájában (pl. a nyelvhasználati minták, a nyelvválasztás dilemmái esetében)? Az elbeszélő személyek kinek tulajdonították a cselekvés hajtóerejét, hogyan látták önmagukat: cselekvő vagy szenvedő személynek, megengedő vagy elszenvedő instanciának, volt-e kontroll-lehetőségük (Lucius-Hoene 2010: 594)? Milyen perspektívát vettek fel az adatközlők a fordulat elbeszélése folyamán, azaz hogyan pozicionálták magukat érzelmileg és morálisan az elbeszélthez képest (Graumann / Kallmeyer 2002)?

Milyen egyetemes (mert az adatközlők többségének a narratívájában fellelhető) körülmény vagy probléma jelenik meg az eseményekben, esetekben és fordulatokban? Jelzik-e az adatközlők e egyetemes élményeket az elbeszélés során valamilyen hangsúlyos nyelvi eszközzel (pl. általános névmásokkal, személyes névmással)?

II. 2. 1. 2. Nyelvjárások és köznyelvek narratívái

A két- és kettősnyelvűség az adatközlőkben, mikro-, mezo- és makrokörnyezetükben pozitív és negatív emlékekkel, tapasztalatokkal, döntésekkel és érzésekkel kapcsolódik össze. A két- és kettősnyelvűséghez kapcsolódó emlékeket, érzéseket és a szituatív nyelvválasztási döntéseiket tartalmazó narratívákat (mely nyelveiket milyen szituációban tudták, akarták vagy éppen nem akarták használni) kognitív, konatív és affektív attitűdök megfigyelésével lehet feltérképezni (Atkinson et al. 1997; Schoel et al. 2012: 165; Haddock / Maio 2019: 4–7 és Knipf-Komlósi / Müller 2022: 390). Ahhoz, hogy ezeket az emlékeket felfedjük, fel kell tárunk, hogy milyen pozitív és negatív érzéseket kötnek az adatközlők egyik vagy másik nyelvükhöz. Tükröződik-e emlékeikben, narratívájukban társadalmi, kollektív vagy individuális stigmatizáltság (elutasítás, verbális megszégyenítés, fizikai fenyegetettség)? Hogyan reagáltak erre, hogyan befolyásolta ez a nyelvi viselkedésüket? Milyen verbális és paraverbális jelenségek, pl. szünet, hangerő változása (Günthner 2002: 69–82), kísérik a nyelvi önéletrajzokban a pozitív és negatív érzelmi involváltságot? Milyen stilisztikai eszközöket, érzelmeket kifejező szavakat, grammatikai struktúrákat részesítenek előnyben a beszélők a nyelveikkel kapcsolatban, amikor (érzelmileg involvált) emléket elevenítenek fel? Traumatikus élmény felidézésekor történik-e kódváltás (Busch 2013:66-68)?

Az adatközlők a **német nyelvjárás** elsajátításának a folyamatából mely mozzanatokra, epizódokra, személyekre emlékeznek vissza, melyek autoetikusak (Tulving 1985; Csibra 2019: 46)? Az anyanyelvként tanult német nyelvjárással szemben milyen véleményeket és érzelmeket fogalmaznak meg? A nyelvjárás elsajátításával kapcsolatos pozitív és negatív narratív érzelmeket milyen lexikális eszközökkel jelenítik meg? Milyen a pozitív és negatív érzelmek aránya (Koven 2004; Prior 2011: 60–76)?

Az idős adatközlők életük során megtapasztalták, hogy a magyarországi németeknek és a német nyelvjárásuknak a megítélése széles skálán mozgott. Milyen individuális élmények, kollektív nyelvi és kulturális narratívák (Lucius-Hoene 2010: 594) hatottak a nyelvjárású beszélők pozicionálására? Hogyan értékeli az adatközlő a német nyelvjárását és beszélőit mikro-, mezo- és makroszinten (család, falu, magyar társadalom) az elbeszélés jelenéből a múltba tekintve? Kifejeződik-e a csoportképzés (*in-* és *outgroup*) lexikális vagy grammatikai eszközökkel (pl. személyes névmásokkal: *én, mi, ők*) (Ingrosso 2020: 205-206)? Milyen pozitív és negatív változást mutat a narratívákban az első nyelvként elsajátított nyelvjárás és a magyarországi németek presztízsének a megítélése?

Az adatközlők nyilatkoznak-e arról, hogy miért nem öröközték át német nyelvjárásukat a gyermekeiknek? Hogyan értékeli saját, gyermekeik és unokáik felelősségét a nyelvjárás továbbadásának, az áthagyományozás megszakadásának a kérdésében (Busch 2013: 66-68)?

Milyen narratívába helyezik a nem anyanyelvként beszélt egyéb **magyarországi német nyelvjárásokat és külföldi német nyelvváltozatokat**?

Az adatközlők nyelvi biográfiáinak az első nyelvként elsajátított német nyelvjárásokon kívül a köznevelési és közoktatási intézményekben (különböző kompetenciaszinten) megtanult **magyar, német és orosz köznyelvek** is stabil elemei. E nyelveket az adatközlők ugyanazokban az életszakaszokban (gyermek- és kamaszkorban) tanulták, ezért felvetődik a kérdés, hogy milyen narratív keretbe helyezik a második nyelvként elsajátított magyar köznyelvet, a német nyelvjárásuk sztenderdizált köznyelvi megfelelőjét, valamint az első idegen nyelvként tanult orosz köznyelvet? Milyen episztemikus pozíciót vesznek fel az adatközlők a köznyelvek elsajátításával kapcsolatban (mit közölnek tényszerűen, illetve bizonytalanul) (Goffman 1981; Tracy 2002: 172–184)? Mely pozitív és negatív epizódokra, ágensekre (pl. pedagógusokra, szakkörvezetőkre), körülményekre, nyelvi impulzusokra és nyelvi viselkedésekre emlékeznek vissza? Milyen a pozitív és negatív emlékek aránya? Történik-e a negatív tapasztalatokról szóló interjúrészekben újrarendezés, a múlt elbeszéléséhez jelen idő használata által (Lucius-Hoene 2010: 594)? Milyen kulcstapasztalattal kapcsolatban használják az adatközlők az újrarendezés narratív eszközét? A magyar köznyelv megtanulását a családi és intézményi színtereken mennyire határozták meg *bottom-up*, illetve *top-down* folyamatok (Dovalil / Šichová 2017: 16–17)?

Hogyan ítélik meg saját nyelvi kompetenciájukat a német nyelvjárásban, valamint magyar és német köznyelven? Milyen összefüggést mutat a nyelvi kompetenciáról alkotott autosztereotípiák és a nyelvi attitűd? Milyen normához vagy referenciaműhöz viszonyítanak a kompetenciájuk meghatározásánál? Milyen normatív referenciaműveket használtak a nyelvi kompetenciájuk fejlesztéséhez? Az elbeszélte élmények szereplői hogyan pozicionálják egymást az elbeszélésekben (Lucius-Hoene / Deppermann 2004: 166–183)? A nyelvi instanciaként elismert második nyelvet vagy idegen nyelvet oktató tanárok az elbeszélő tanulmányai során minősítették-e nyelvi kompetenciáját, illették-e pozitív vagy negatív jelzőkkel, vizionáltak-e nyelvi kompetenciából (vagy annak hiányából) valamilyen jövőképet az adatközlőkre vonatkoztatva? Alkotnak-e véleményt a nyelvtudás személyes és társadalmi szintű szükségességéről, véleményük eltér-e az elbeszélés során időben történelmileg-politikailag változó nomenklatúrák diskurzusától? A nyelvi milió tartós változása (pl. középiskolai tanulmányok, munkába állás a városban) milyen mértékben változtatta meg a kompetenciájukat? Milyen érzelmeket fogalmaznak meg a változással kapcsolatban?

Beszámolnak-e az adatközlők arról, hogy a magyar, mint második nyelv elsajátítása által az önmegítélésük, az önmagukról alkotott narratívájuk megváltozott-e? Milyen helyzetekben tapasztalták meg a kétnyelvűség pozitív oldalait?

A nyelvi életrajzokban bekövetkező átrendeződéseket az individuális élethelyzeteken kívül a társadalmi-politikai változások is előmozdítják. Annak kiderítéséhez, hogy mely társadalmi-politikai történések, tendenciák, időszakok voltak a narratívák szerint hatással az individuális és kollektív nyelvhasználatra, annak a vizsgálatára is sor került, hogy az elbeszélők kötik-e az elbeszélte önéletrajzi epizódokat a XX. századi objektív történelmi-politikai átalakulásokhoz. Mely nyelvi, önéletrajzi szempontból jelentős esemény esetén hivatkoznak külső, objektív körülményre (pl. II. világháború, kitelepítés, málenkij robot, Rákosi-korszak, 1956, rendszerváltozás), ill. ezek idejére? A történelmi-politikai átalakulások megjelennek-e a narratívákban nyelvi ideológiák formában (Laihonen 2009; Farr / Song 2011: 651)?

II. 2. 1. 3. Metanyelvi tudatosság és szintézis

A nyelvi relativitásról szóló fejezetben ismertetett elméleti háttérre támaszkodva, a magyarországi német kétnyelvű adatközlők nyelvi biográfiái a bennük megjelenő metanyelvi tudatosság (Wildemann et al., 2020) és a konceptuális szintézis szempontjából kerülnek vizsgálatra. A kétnyelvű beszélők átlagon felüli metanyelvi tudatossággal rendelkeznek. A német nyelvjárást anyanyelvként elsajátított beszélők a nyelvi dinamika elmélete szerint (Schmidt / Herrgen 2011: 28–33) nyelvi praxisukat állandóan összehasonlítják a

környezetükével, és az összehasonlítás során tapasztalt eltérések, továbbá a kapott impulzusok alapján felülvizsgálják és módosítják a saját nyelvi praxisukat. A szinkronizációs folyamat során a nyelvek és nyelvváltozatok viszonylatában azok a metanyelvi jellemzők nyújtanak támpontot, amelyeket a beszélők száliensnek éreznek. Ahhoz, hogy felfedhetővé váljanak azok a jelenségek, amelyek az adatközlőket foglalkoztatták, számukra a német nyelvjárás, magyar köznyelv, valamint a német köznyelv viszonylatában segítséget vagy kihívást jelentettek, meg kell vizsgálni, hogy az interjúk e nyelvekkel és nyelvváltozatokkal kapcsolatban milyen fiziológiai, kognitív és szociolingvisztikai száliens jegyeket tartalmaznak. Az adatközlők által száliensnek tartott metanyelvi jellemzők és ismeretek közül melyek a nyelvészetileg is validok (korrektek), melyek pszeudoismeretek?

A magyar, mint második nyelv domináns jelenléte az adatközlők környezetében, magas magyar nyelvű szóbeli kompetenciájuk, valamint az első nyelv kompetenciájának a csökkenése az adatközlők nyelvhasználatát a második nyelvük (magyar) kognitív mintái felé tolták el. Kétnyelvű beszélők esetében a két nyelvi rendszer közötti állandó váltás miatt explicit transzferjelenségek alakulnak ki (Földes 2005: 104–242; Knipf 2011: 107–252). A két nyelv koncepcióinak az összekapcsolódása explicit kódkeverésen kívül implicit kontaktusjelenségeket is előidéz. Utóbbiak ritkább előfordulásúak, mint az előbbiek, és komolyabb kognitív folyamatokat feltételeznek a beszélők részéről. Annak bizonyításául, hogy az adatközlők a második nyelvük koncepcióit átveszik és összekapcsolják az első nyelvükben már meglévő koncepcióikkal (Jarvis / Pavlenko 2007; Athanasopoulos / Fraibet 2013; Księżyk 2021: 31–44) az interjúk a magyarból német nyelvjárásra fordított, illetve magyar és nyelvjárási emergált szóalakok, struktúrák szempontjából is áttekintésre kell, hogy kerüljenek.

III. AZ ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK TÉTELES ÖSSZEFOGLALÁSA

III. 1. Esemény, eset, fordulat

A nyelvi biográfiákkal kapcsolatos vizsgálat kiinduló hipotézise szerint a német nyelvjárást első nyelvként, a magyar köznyelvet második nyelvként elsajátító, kétnyelvű magyarországi német adatközlők életében lezajlott társadalmi-politikai változások az adatközlők narratív nyelvi életrajzaiban is nyomot hagytak. Az eseményeket, eseteket és fordulatokat az adatközlők életében **nyelvi és nem nyelvi impulzusok egyaránt kiváltották.**

A nyelvi impulzusok által előidézett élmények körén belül az **eseményként megélt nyelvi jellegű élmények** a magyar nyelv kisgyermekkorai elsajátításához kapcsolódnak. Az adatközlők nyelvi önéletrajzuk ezen nyelvvelsajátítási szakaszáról többnyire úgy nyilatkoztak, hogy nem emlékeznek rá, vagy pedig úgy, hogy (mások szerint) gyorsan, könnyen ment, egyik napról a másikra elkezdtek magyarul beszélni. A magyar nyelv kisgyermekkorai könnyed elsajátításáról alkotott nem autoetikus emlékképre a nyelvvelsajátítás és a nyelvi önéletrajz elmesélése közötti időbeli távolság, a hiányos vagy hiányzó, pontatlan és mozzanatos kisgyermekkorai emlékek, és a családtagok a magyar nyelv elsajátítását erősen szimplifikáló és idealizáló narratívája hat. A magyar nyelv kisgyermekkorai elsajátításáról szóló német interjúrészletekben a *man* általános alany jelenik meg, ezáltal grammatikai eszközzel is kifejezésre kerül az, amit a fejlődépszichológia, de az adatközlők maguk is állítanak: a kisgyermekkorai (első és második) nyelv elsajátításáról az elsajátító személynek felnőtt (itt: idős) korában egyáltalán nincsenek, vagy nincsenek összefüggő, részletes emlékei.

Az **esetként megélt nyelvi jellegű élményeket** tárgyaló fejezet olyan nyelvi önéletrajzi interjúrészleteket mutat be, amelyekben az adatközlők német nyelvjárásukkal kapcsolatban saját tapasztalású, kellemetlen körülményekről számolnak be, de ezekben az interjúrészletekben nincs utalás arra, hogy ez nyelvi viselkedésük – mozzanatos, vagy hosszútávú – megváltoztatásához vezetett volna. Az esetként kategorizálható interjúrészletek

ismétlődő motívuma a *szégyen*, a lelki zavarodottság és megalázottság érzése amiatt, hogy a mezoszintű környezet tetteiket, magatartásukat lebecsüli, elítéli. A szégyen viselője egyszerre az elbeszélő individuum és a csoport (magyarországi németek), amihez az individuum tartozik. A szégyen individuális és a csoportra is kiterjesztett megélésének bizonyítéka, hogy a szégyenérzetet *mi-* és *én-*perspektívából is verbalizálják az adatközlők.

A fordulatként megélt nyelvi jellegű élmények olyan interjúrészekben mutathatók ki, amelyekben az adatközlők valamilyen nyelvi tapasztalat hatására megváltoztatják vagy legalábbis megváltoztatni szándékolják nyelvi viselkedésüket. Az interjúrészekben talált fordulat-élmények két irányba mutatnak. A fordulat-élmények egyik iránya a német nyelvjárás felől a magyar köznyelv felé mutat, azaz amikor az adatközlők a magyar köznyelvi kommunikáció érdekében kerülnek a nyelvjárásuk használatát, vagy erősen kontrollálják ebbéli kompetenciájuk primer jegyeit (pl. nyelvjárási akcentusukat, nyelvjárásukra jellemző bajor tájszavakat), nehogy hátrányuk származzon belőle. A másik irányba mutató fordulat-élmények, pl. amikor a magyarul szocializálódott, a szülei és nagyszülei által a német nyelvjárást passzívan értő, de aktívan használni nem tudó adatközlők az édesanyjukat arra kérik, hogy nyelvjárásban beszéljenek velük, és bár ezek a törekvések a nyelvi viselkedés szándékolt megváltoztatására (tehát fordulat elérésére) irányulnak, de sikertelenek. A sikertelenség előzménye, hogy az elbeszélő történetekben a nyelvjárást megtanulni vágyó fiatalabb fél (az adatközlő) próbálkozik, de a nyelvi teljesítménye elmarad az idősebb fél elvárásaitól (*neked ez már nem megy*), vagy a fiatalabb fél mankóként a magyar nyelvre támaszkodik (*Mit mondtál, anya?*). Az elutasítás a nyelvjárásban kompetensebb féltől érkezik (*elégedj meg vele, hogy megérted; felejtsd el*). A magyar nyelvű kommunikáció előnyben részesítése a német nyelvjárásával szemben döntően külső, mezőkörnyezetből jövő, túlnyomórészt kellemetlen (olykor inzultáló) *top-down* hatások eredménye. A fordulat-élményekben az adatközlők a német nyelvjárással és a német etnikai hovatartozással kapcsolatos tapasztalataikat kizárólag negatív tartalmú explicit lexikális eszközökkel fejezik ki. Az adatközlők felidéznek, hogy *cikizték, leköpték* őket; felszólították, hogy *ne beszéljenek a nyelvjárásukban*, és mindez *megalázó volt*. A német etnikumukat a szégyennel azonosítják, ami nem *egy nemzetiség, hanem egy csúfszó volt; ilyen büdös, rohadt sváb*. A fordulat-élményeket az egyik adatközlő köti az 1940-es évek végén végbemenő objektív történelmi-politikai átalakuláshoz: *és üldözték a svábokat...akkor jött a [ki]telepítés*. A makrotársadalmi események tehát nyilvánvalóan nem kedveztek az anyanyelv, etnikum, állampolgárság differenciált megközelítésének (*Mondtuk jó magyarok vagyunk, de az anyanyelvünk az sváb*).

A nyelvjárási beszéd (sikertelen) forszírozása az adatközlők részéről a mikrokozmoszra korlátozódott, részükről *bottom-up* szándékú volt. A *bottom-up* fordulat-élmények számossága a *top-down* fordulat-élményekkel összevetve elenyésző. A fordulatot eredményező élményekről megállapítottam, hogy azok **vektoriális élmények**: a nyelvi önéletrajz olyan szakaszai, amelyek rendelkeznek irányultsággal (melyik nyelvtől melyik nyelv felé irányítja a beszélőt) és nagysággal (milyen erősségű a fordulatot eredményező külső vagy belső motiváció).

A fordulatot tartalmazó interjúrészek nem kizárólag csak arról szólnak, hogy milyen változás történik az adatközlők nyelvi viselkedésében. A nyelv, különösen az, amelyet az adatközlők az első nyelvüknek (az interjúban az anyanyelvüknek) tartanak, nem választható el az adatközlők belső világától, érzelmeitől. A környezetük első (táj)nyelvükhöz való elutasító viszonyulása stresszhelyzetet eredményezett, amely **különböző megküzdési stratégia** választására sarkalta őket és/vagy családtagjaikat. Additív problémamegoldásra példa az az édesanya, aki miután magyarul nem tudó gyermekének felvételét elutasította az óvoda, a község házában azzal érvelt, hogy éppen azért van szüksége a gyermekének az óvodai magyar nyelvű nevelésre, hogy megtanulja azt. Az édesanya fellépése a gyermeke nyelvi repertoárjának additív jellegű változásához (bővüléséhez) vezetett, hiszen a karakán kiállásnak köszönhetően az addig német nyelvjárást használó gyermek az óvodában megtanult magyarul. Szubtraktív

problémamegoldást kényszerült választani minden adatközlő, aki a megszégyenülés, kirekesztés, szidalmazás elkerülése érdekében megpróbálta palástolni a nyelvjárási kompetenciáját. Az adatközlők visszaemlékezéseiben a szubtraktív problémamegoldás dominál.

Az első nyelv és a vele kapcsolatos érzelmi diszpozíció és identitás eltitkolása **kognitív nyelvi disszonanciához** vezet. E disszonanciát az adatközlők és mikro környezetük a fordulat-élményekben racionális érvek elfogadásával tudta csökkenteni, amelyek szerint a nyelvjárás egy felesleges nyelvváltozat, hiszen (1) az iskolában a gyerekek már német köznyelvet tanulhatnak; (2) a nyelvjárás ismerete semmilyen egzisztenciális előnnyel nem jár. E kognitív érvekhez társult az adatközlők kiszolgáltatottság-, bezártság- és izoláltság-érzése mezo- és makroszinten, valamint az egyirányú, *top-down* homogenizálódási törekvések, amelyek 1945 után általános, (és nem csak a magyarországi németeket sújtó) kollektív tapasztalatként voltak jelen. Utóbbit az egyik adatközlő, akinek a mezokörnyezetében magyarországi szlovákok is voltak, találóan úgy fogalmazta meg, hogy *de érdekes, a tótok se beszéltek tótul*. A német nyelvjárás átörökítésének megszakítása a második világháború után a túlélés egyik technikája volt.

A **nem nyelvi impulzusok által előidézett nyelvi események** mikro- és mezoszintűek, azaz az adatközlők közvetlen családi környezetében, vagy a lakhelyükön történtek. Az események nem autoetikusak: bár az adatközlőket is érintették, de emléküik nem közvetlen tapasztalás eredményei. A nem nyelvi impulzusokról szóló interjúrészekben a szorongató atmoszféráról, a kellemetlen élményekről és azok nyelvi vetületeiről az adatközlők deagentív formában, szenvedő szerkezet és metonímia segítségével számolnak be (*N. wurde um die Hälfte vertrieben; a fél N.-t elűzték*). Az objektív történelmi-politikai események közül a magyarországi németek elűzése fordul elő többször. Egy adatközlő a német családnév magyarosításának a szükségességéről számol be, amelybe a nagybátyjai az állásuk megtartása érdekében egyeztek bele. Az eseményekről szóló interjúrészekben, bármennyire is lehangolóak, nincs negatív tartalmú explicit lexikális eszköz, az adatközlők nem minősítik az elbeszélést, részükről nincs érzelmi állásfoglalás, igaz, nincs is primer szégyenük, nincs primer szégyent előidéző, személyesen átélt negatív tapasztalat.

Míg az esetként megélt nyelvi jellegű élmények helyszíne az adatközlők mezokörnyezetének a perifériája (szomszédos település), az **esetként megélt nem nyelvi jellegű élmények** helyszíne mindig a saját, ismert lakóhely (település), a mezokörnyezetük centruma. Az esetek autoetikusak, a férfi adatközlők a pedagógusok testi fenyegetését, a női adatközlők a nem egyenlő pedagógiai bánásmódot hozták fel visszaemlékezéseik során. Az egyenlőtlenség tartós megtapasztalása az adatközlők iskoláskorára tehető és destruktív erővel bírt, hiszen hozzájárult a negatív individuális és kollektív auto- és heterosztereotípiák kialakulásához és annak hosszútávú fennmaradásához. Az esetként megélt nem nyelvi jellegű élményekről szóló interjúrészek a bennük kifejtettek ellenére mentesek a negatív tartalmú explicit lexikális eszközöktől.

Fordulatként megélt nem nyelvi jellegű élményként kategorizálható az az interjúrészt, amelyben az adatközlő édesanyja öltözetének a megváltoztatását (népviseletről polgári ruházatra váltását) metaforikusan összeköti a családon belüli nyelvváltással. A kiváltó ok felidézésénél (a népviseletéről német etnikumúnak beazonosított asszonyt és lányát a piacon szidalmazták) negatív tartalmú explicit lexikális eszköz is felbukkan – a német nyelvjárási szövegek környezetbe magyarul beszúrva: *und [dort] haben sie uns nachgeschrien, hogy büdös svábok [stinkige Schwaben] (és [ott] azt kiabálták utánunk, hogy büdös svábok)*. Mind a nyelvi, mind a nem nyelvi jellegű élményeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy azok az interjúrészek tartalmaznak negatív tartalmú explicit lexikális eszközöket, amelyekben az adatközlők nyelvi impulzusok hatására változtatják meg a nyelvi viselkedésüket.

III. 2. Nyelvjárások és köznyelvek narratívái

Az idős adatközlők funkcionálisan használt nyelveinek – saját nyelvjárásuknak, nyelvjárásuk köznyelvi változatának, a magyar köznyelvüknek – a narratíváival kapcsolatos kiinduló hipotézis azt feltételezte, hogy e narratívák széles skálán mozgó individuális viszonyulást fognak mutatni, mivel az adatközlőknek életük során pozitív és negatív élményekben is részük volt.

Az adatközlők az elsődleges szocializációs színtereik nyelvi miliójéről úgy nyilatkoztak, hogy bár a német nyelvjárás mindenhol jelen volt, a tágabb rokoni és mezoszintű nyelvi környezetük nem volt kizárólagosan nyelvjárásai. A **saját nyelvjárásukkal** szemben pozitív affektív (*az érzelmeimben..., az a sváb nyelv volt*) és konatív attitűdökkel (*nagyon szívesen hallgattam a svábot; nyelvjárásegylet*) viseltettek. A saját nyelvjárás felnőttkorukban a külföldi német anyanyelvűekkel folytatott interakciókban, utóbbiak elismerő szavainak köszönhetően felértékelődött: a közös nyelvi alapnak, a *common linguistic/variety ground*nak nem csak nyelvi, hanem identitást erősítő hatása is van (*én egy magyar, európai asszony vagyok; Linziek vagyunk, vagy hovavalósiak vagyunk?*). Szintén pozitív hatásról számolnak be az adatközlők a narratíváikban – mind nyelvi, mind etnikai önértékelésük szempontjából – ami a német nyelvjárás ismereteik kamatoztatását illeti munkahelyi közegükben (fizetést kiegészítő nyelvi pótlék, tolmácsolás németek és magyarok között).

A magyar nyelvet az adatközlők rendszeres és tervezett nyelvi foglalkozások keretében az óvodában, vagy – a legidősebb adatközlők esetében – az általános iskola alsó tagozatán sajátították el. Egyetemes jelenség, hogy a magyar nyelvi kompetenciájuk felső tagozatos korokra szilárdult meg. A szóban és írásban is elaborált nyelvi eszközöket kínáló magyar köznyelvvvel szemben az eleve szűkebb kommunikációs rádiuszú, korlátozott használati színterű és csak beszélnyelvi medialitású nyelvjárást az adatközlők egyre kevesebbet használták, a magyar nyelvi kompetencia erősödése, a magyar nyelven zajló interakciók száma növekedése kvantitatív és kvalitatív szempontból is a nyelvjárás kompetencia rovására ment végbe. Az objektív körülmények hatására is zsugorodó individuális nyelvjárás kompetencia a saját nyelvjárás negatív megítélését eredményezte. Az adatközlők a nyelvjárásukat a saját nyelvi diaszisztémájukon belül – amelynek a németországi anyanyelvi beszélőktől szerzett nyelvi tapasztalatok és a német köznyelv iskolai keretek között történő elsajátítása a két legfontosabb referenciapontja – annak a legalsó szintjén (*megrekedt nyelvjárás*) helyezik el. Ha azonban nem kerül sor összevetésre, azaz a német nyelvjárást az adatközlők, mint szinguláris jelenséget (és nem a német nyelvi diaszisztéma egy változatát) minősítik, a saját nyelvjárás nem konnotálódik negatívan.

Az első nyelvként elsajátított német nyelvjáráshoz az adatközlők nyelvi önéletrajzaiban egyetemesen a szégyen társul, illetve a német nyelvjárás nyilvános használatával kapcsolatos narratívákban az ellenszenven kívül a lenézés, tiltás, megalázottság, utálat és a kirekesztés tapasztalata is megjelenik. A környezet elutasító magatartása egyes esetekben a németességgel kapcsolatos negatív érzésekből fakadt, más esetekben a német nyelvjárás meg nem értése volt az elutasító reakció oka. Az interjúkban a negatív emlékek felelevenítésének nyelvi megformáltságára jellemzőek az indulatszók, az ismétlődések, a rövid szünetek, az ellipszisek, a mondatszintű és mondatszint alatti nyelvváltás, a személytelen kifejezőeszközök használata és a párbeszédes elbeszélő stílus. Az élénk érzelmi nyomot hátra hagyó nyelvi élmények párbeszédet imitáló (dramatizált) struktúrája az emlék autoetikus voltát igazolja, általa nem csak az elbeszélő személye alkotja meg (újra) az emléket, hanem a hallgatóságot is nagyobb mértékben bevonja a történet újraalkotásába.

A német nyelvjárással és származással kapcsolatos érzések a nyelvi narratívákban **szuperpozicionáltak**: egyszerre igazak rájuk a pozitív és negatív érzések, egyszerre igaz, hogy származott belőlük előny és hátrány is. A szubjektív narratívák negatív nyelvi és nem nyelvi (jellegű) emlékei párhuzamban állnak az objektív történelmi eseményekkel (II. világháború,

szovjet megszállás, kitelepítés), amelyeknek a hatása az adatközlők narratíváiban egészen az 1960-as évek végéig elhúzódik.

A német nyelvjárás használatának kerülésében a családi, rokon és baráti körben tapasztalt *coping*-stratégiák mintakövetése, vagy az adatközlők által személyesen átélt verbális vagy fizikai inzultusaiból levont eltávolodó-elkerülő stratégiák fedhetők fel. Az adatközlők *in-group*jával kapcsolatos interjúrészekben az én-perspektíva váltakozik a mi-perspektívával, a verbális és fizikai inszINUÁCIÓK az *out-group* tagjaitól erednek, amelyekre egyetemesen egy interjúrészekben sem található aktív válaszreakció. A vizsgált nyelvi önéletrajzokban tehát a német nyelvjárás használatára irányuló támadó magatartásra defenzív, elhallgató, elfojtó, visszahúzódo (nyelvi) reakció jellemző, amely prediktora volt az adatközlők későbbi magyar nyelvi adaptálódásának.

Az elbeszélő egy történet szereplőit nemcsak szociális hálóban (ki kivel milyen kapcsolatban áll), hanem motivációs-kauzális hálóban is elhelyezi. Mind az elbeszélő, mind a hallgató számára fontos tudni a cselekvések és történések okait: az ok-okozati összefüggések az elbeszélő számára a történet megkonstruálásának fontos eszközei, a hallgató számára pedig a rekonstruálásuké. A történet értelmezése során a fizikai eseményeket az okaik mentén, az emberi eseményeket a céljaik alapján interpretálják a történet olvasói, hallgatói (Pléh 2012: 10). Ezért figyelemreméltó, hogy a nyelvi narratívákból a válaszreakciókon kívül annak a mélyebb kibontása nem jelenik meg, hogy miért bántották a német nyelvjárásban beszélő vagy ruházat alapján beazonosítható magyarországi németeket. Szintén hiányzik a nyelvi narratívákból a szolidaritás élménye mind az *in-*, mind az *out-group* tagjainak a részéről, hiszen a történetekben nem csak az önvédelemről, de a másik megvédéséről sem esik szó, a saját csoporton belül sem.

A **magyarországi német nyelvjárásokat** a nyelvi önéletrajzok tükrében három csoportba oszthatjuk: az adatközlők egyrészt a saját településük német nyelvjárásáról, másrészt a szomszédos falvak, harmadrészt más (nem saját és nem szomszédos) magyarországi német nyelvjárásról nyilatkoztak. Míg a saját település nyelvjárásához érzelmileg is kapcsolódnak, előnyöket és hátrányokat köszönhetnek neki, a szomszédos települések német nyelvjárásaival kapcsolatban az adatközlők tartózkodnak pozitív vagy negatív véleményezéstől és csak laikus metanyelvi ismereteket közölnek, amelyek fonetikai és lexikális jellegűek (*ezt a szót N.-ben másképp hangsúlyozzák; erre más szót használnak*), és egyszersmind abban is segítették őket, hogy e jellemzőket sabbóletként használva beszédpartnereiket beazonosítsák (*Pontosan tudtuk, hogy ki, honnan jön*).

A **német nyelv külföldi diatopikus nyelvváltozatai** közül az adatközlők azokat foglalták pozitív affektív és konatív komponenseket tartalmazó narratívába (pl. szép, kellemes hallgatni; nyelvjárású tévé-műsorok előnyben részesítése), amelyek nyelvjárástipológiailag megegyeztek a saját nyelvjárásukkal. A pozitív viszonyulás nyilvánvalóan összefügg a magasabb kompetenciaszinttel, a megértés könnyedségével, bár utóbbiak nem kizárólagos okai az előbbinek: a pozitív narráció összefügg azokkal a kellemes mikro- és mezoszintű gyermek- és fiataalkori nyelvjárású emlékekkel is, amelyekre az adatközlők életük folyamán szert tettek. A (táj)nyelvi és a kellemes nem nyelvi élmény összekapcsolódik az emlékeikben. A magas szintű német nyelvjárású tapasztalatok esetében a tipológiailag „szomszédos” (pl. középbajor nyelvjárású beszélő adatközlő esetében a stuttgarti aleman-sváb) nyelvváltozat narratívája megfelel annak a narratív sémának, amit az adatközlők a saját településükkel szomszédos település nyelvjárásával kapcsolatban, tehát már mezoszinten is követnek: a saját nyelvjárásúhoz legközelebb eső nyelvjárással kapcsolatban mind mezo-, mind magas szinten a száliens eltérések kerülnek megnevezésre, de sem az eltérések, sem maga a nyelvjárás (illetve nyelvjárás-típus) nem lesznek se pozitívan, se negatívan minősítve. A tipológiailag azonos nyelvváltozatok tetszetősek, jóleső érzést keltenek, a szomszédos nyelvjárások semlegesek, de az eltérések megnevezhetőek. A tipológiailag nagyobb távolságban lévő (középnémet és alnémet) nyelvjárások esetében a megértési nehézségek kölcsönösek, ami mindkét fél számára az interakció német köznyelvre terelését jelentette. A narratívákban mind fel-, mind közép-,

mind alnémet nyelvváltozatok beazonosíthatóak, a német nyelv külföldi kisebbségi diatopikus változatai (pl. romániai, sziléziai német nyelvjárások, Dél-Tirol) egyetemesen hiányoznak a narratívákból.

A **német köznyelvvél** kapcsolatos személyes tapasztalatok narratívái a saját nyelvjáráshoz hasonlóan széles skálán helyezkednek el. Az adatközlők a német köznyelvvél többnyire iskolai keretek között ismerkedtek meg, illetve ha ezt az objektív körülmények nem tették lehetővé (pl. nem volt az általános vagy középiskolában németoktatás), akkor önállóan foglalkoztak vele. A német köznyelvvél kapcsolatos nyelvi emlékek a nyelvi önéletrajzokban mind autoetikusak. Az iskolai némettanulás szuboptimális körülmények között zajlott: fakultáció keretében a németórák nulladik vagy hetedik órában, heti 2x45 percben lettek megtartva. Az előnytelen órarendi pozíció csak azokat nem riasztotta el, akiknek magas volt a (család által támogatott) személyes motivációja. A személyes motiváció alapját a német származás, a német nyelv presztízse, a német nyelvi norma (*a helyes út*) elsajátításának a vágya képezte, és a támogató nyelv- és kultúraközvetítő pedagógusi habitus erősítette. Német köznyelvi impulzusokhoz az oktatáson kívül személyes kapcsolatok által szerzett könyvekből, vagy szabadidőben végzett német-tanfolyamokon lehetett hozzájutni, mindkét tevékenység pozitív konatív attitűdkomponens. A közoktatásban szerzett német köznyelvi ismereteket kombinálva a nyelvjárási kompetenciájukkal az adatközlők pozitív német nyelvi élményekről számoltak be, amelyek német nyelvterületen, nem németnyelvű országokban (pl. dél-kelet-európai utazások során) és munkahelyükön, azaz az adatközlők mega- és mezokörnyezetében, német egynyelvű vagy magyar egynyelvű miliőben érték őket. A német köznyelvvél kapcsolatos pozitív narratívák minden életszakaszban megtalálhatóak. A német köznyelvvél kapcsolatos negatív narratívák egyetemesen abban az életszakaszban állapíthatók meg, amelyekben az adatközlők a némettanulás mostoha körülményeivel szembesültek: a minimális progressziójú nyelvoktatásról, a heterogén nyelvi szintű tanulócsoportokról, a kelet-német köznyelv lexikális-grammatikai jellemzői felé orientálódó némettankönyvek propagandisztikus szövegeiről és az idejétmúlt (nyelvi és nem nyelvi) viselkedéskultúrát közvetítő leckékről az adatközlők a narratívák elbeszélésének jelenében úgy vélekedtek, hogy azok akadályozták a német köznyelv elsajátítását, vagy gátolták utóbbinak a sikeresebb voltát. Magát a német köznyelvet egy adatközlő sem minősítette, véleményezte negatívan, a negatív nyelvi tapasztalatok a nyelvtanulás folyamatára vonatkoztatva bukkantak fel a nyelvi önéletrajzokban.

A **magyar köznyelvet** az adatközlők óvodába lépéskor, illetve iskolakezdéskor kezdték el szervezett keretek között megtanulni. A második nyelv elsajátításának sikeressége összefügg azzal, hogy a szülők milyen stratégiákat vontak be a család nyelvi tervezésébe, pl. mennyire tudatosították a gyermekekben verbálisan explicit (pl. magyarul tudni kell) és implicit módon (pl. német keresztnév magyar változatának a használata által), vagy aktív viselkedésükkel (pl. magyar képeskönyv választása a gyermekkönyvtárban, gyermek jelenlétében magyar nyelv használata által) a magyar köznyelvi kompetencia jelentőségét. A család nyelvi tervezésének részét képező, a szülők által irányítható körülmények hatottak az adatközlők magyar nyelvvel kapcsolatos belső motivációjának a kialakulására. A külső motivációk az iskolai magyar(nyelvű) tanulásban gyökereznek (megfelelés a tanítónak). A magyar nyelv elsajátítása, különösen az iskolai vagy óvodai immerzió esetében nem ment sem gyorsan, sem könnyen. Az adatközlők autoetikus magyar nyelvi emlékeik alapján egyetemesen úgy ítélték meg, hogy hozzávetőleg alsó tagozat végére, felső tagozat elejére vált a magyar nyelvi kompetenciájuk (a német nyelvjárással szemben) olyan szintűvé, hogy nem voltak nyelvhasználati problémáik. A magyar nyelvvel szemben kizárólag pozitív attitűdökkel viseltettek (kellemes, dallamos, gazdag), a vele kapcsolatos narratívák túlnyomó többsége is vagy pozitív, vagy a kezdeti negatív narrációt pozitív végkifejlet követi (kínlódott a magyarral, de érdemes volt kínlódni, mert megtanulta). A pozitív narratívák színtere a mikro- és mezokörnyezet. A magyar nyelvvel kapcsolatos negatív narratívák központi eleme a megszegyenítés, verbális és fizikai bántalmazás, amelyek helyszíne az osztályterem volt. Közvetett, makroszintű okai a második

világháború borzalmi, a németek ebben betöltött szerepe, a Rákosi-korszak által traumatizált társadalom tagjainak elutasító magatartása, a szovjet mintára kiépülő államhatalom németellenes lépései (elűzés, vagyonekbobzás) és stigmatizáló közbeszéde voltak. A magas magyar nyelvi kompetencia elérésének az igénye az 1940-es és 1950-es években a gyermek és fiatalok magyarországi németek számára nem csak a hivatalos államnyelv elsajátítását jelentette, hanem az individuum szintjén zajló kulturális (nyelvhasználat, szokások, népviselet), strukturális (tanulás, munka, egzisztencia) és szociális (kapcsolat az *in-* és *out-group* tagjaival) asszimilációt is, amelynek érzelmi vetülete is volt. A narratívákban megjelenő magyar nyelvvel kapcsolatos ideológiák megfelelnek a modern kori nemzetállamok, így az 1945 utáni Magyarország egynyelvűségi ideájának. Ennek *top-down* menedzselésére a narratívák makro- és mezoszintű, a magyar nyelv intézményi keretek között zajló elsajátítására vonatkozó referenciákat tartalmaznak. A magyar köznyelv elsajátításának *top-down*-menedzseléséhez képest kevesebb esetben található *bottom-up* menedzselésre példa. A magyar nyelv elsajátítását az adatközlők mikrokörnyezete tehát többnyire az oktatási-nevelési intézmények feladatkörében hagyta, nem utolsó sorban azért is, mert a mikrokörnyezet maga sem bírt magas magyar nyelvi kompetenciával.

Az individuális nyelvi tapasztalatoknak köszönhetően az adatközlők nyelvi önéletrajzaiban a magyar és a német köznyelven ill. nyelvjáráson kívül számos egyéb nyelv is felbukkant (pl. angol, olasz, latin, francia). Az egyéb nyelvek halmazának az **orosz köznyelv** a legstabilabb egyetemes eleme, minden adatközlő nyelvi önéletrajzában előfordul. Az orosz nyelv narratíváinak a nyelvi önéletrajzokban három forrása volt: az adatközlők egyrészt az 1945-ben bevonuló szovjet katonáktól hallották a nyelvet, másrészt általános és középiskolában kötelező első idegen nyelvként tanulták, harmadrészt az adatközlők mikrokörnyezete is közvetített narratívá(ka)t (*orosz uralom van Magyarországon, most oroszot kell tanulni*). Az orosz nyelvvel kapcsolatos néhány, a nyelv elsajátításának aspektusából integratív pozitív konatív és affektív attitűd (az egyik adatközlő számára) a könnyű orosztanulásra, a nyelv strukturált grammatikájára és a kellemes csengésére vonatkozik. A nyelvi önéletrajzokra az orosz nyelv affektív (*nem tetszett, nem szép*) és konatív elutasítottsága jellemző. Az elutasítás oka az érdektelenség, motiválatlanság, örömtelenség, a nyelv idegensége, a nyelvhez kapcsolódó háborús emlékek (családtagok érintettsége a szovjet háborús jelenlét, a hadifogság, málenkij robot, Rákosi-korszak). Szegregatív konatív attitűd az orosz nyelvvel szembeni távolságtartás, amely az interjúrészekben abban nyilvánul meg, hogy az adatközlők nem tudtak az oroszórák tevékenységeivel és az orosz nyelvkönyvekkel kapcsolatos emlékeket, a tanórákon rendszeresen használt orosz nyelvű kommunikációs rutinformákat (pl. *Viszontlátásra!*) felidézni. Több interjúrészekben is felbukkan az orosz nyelvoktatás, mint tágran értelmezett tanuláskörnyezet színvonaltalansága (képzetlen, nem főállású, motiválatlan tanárok; sivár tankönyvi progresszió; politikai szövegek), valamint az orosz nyelv korlátozott instrumentalitása (hasznavehetetlen, ezért felesleges tudás és tanulás). Az összességében túlnyomóan negatív narratívák *bottom-up* igazolják az 1949-től Magyarországon *top-down* kötelezővé tett orosz nyelvtanítás és -tanulás kudarcát. Az adatközlők csoportja gyermek- és fiatalokkorában tehát a magyar nyelv után egy második nyelv *top-down* forszírozott elsajátításával is szembesült, mégpedig az oroszral.

III. 3. Metanyelvi tudatosság és szintézis

A beszélők metanyelvi tudatossága alatt a nyelvekről és nyelvhasználatról megfogalmazott gondolataikat értjük, amelyekben megnyilvánul a beszélő egy nyelvvel kapcsolatos kognitív-performatív jellemzőkről alkotott véleménye, a nyelvvel szemben kialakított affektív attitűdje, a nyelv társadalmi és intézményes presztízse. Nyelvészeti laikus beszélők csak akkor tudnak egy konkrét nyelvről explicit metanyelvi megállapításokat megfogalmazni, ha van az adott nyelvről kognitív reprezentációjuk, azaz észlelik az adott nyelv szálens jegyeit és nyelvi

kompetenciájuk olyan szinten van, hogy ezeket meg is tudják fogalmazni. A nyelvi önéletrajzok a nyelvi tudatosság par excellence szövegfajtája, ezért a nyelvi tudatosság elemei szükségszerűen felbukkannak minden interjúban.

Az adatközlők metanyelvi megfigyelései fiziológiai, kognitív és szociolingvisztikai jellegű száliencia-jellemzőkön nyugszanak. A száliens metanyelvi jelenségek egy része csak egy nyelvhez (vagy nyelvjáráshoz) köthető, másik részük olyan metanyelvi száliens jelenségek, amelyek két nyelv (vagy nyelvváltozat) viszonylatában jelennek meg. A **német nyelvjárással kapcsolatban** az adatközlők metanyelvi megnyilvánulásaiban a magyarországi német nyelvjárások hangtani differenciáltsága (faluról falura változik a kiejtés), valamint a kettősnyelvű beszélő artikulációs rugalmassága ismeretlen német nyelvjárási környezetben tekinthető fiziológiai szálienciának. Szintén fiziológiai száliencia a német köznyelvvél kapcsolatban, az ugyanarra az etimonra visszavezethető angol és német szavak kiejtése alapján megfogalmazott nyelvrokonság, mint ahogy a magyar köznyelvvél kapcsolatban megfigyelt finn-magyar hangtani hasonlóság. Fiziológiai szálienciaként azonosítható továbbá a magyar köznyelvi beszéd esetén megfigyelt éneklő stílusú német nyelvjárási akcentus, a német köznyelvi beszéd magyaros kiejtése, és a nyelvjárás hangkészletének lenizálódott *k* fonémája okán a magyar *k-g* fonémák és grafémák megkülönböztetése írásban. A fiziológiai száliencia mind a német nyelvjárás, mind a német és a magyar köznyelv esetében is kizárólag hangtani megfigyeléseken nyugszik.

Kognitív száliens jegyekként azonosítható az adatközlők nyelvjárással kapcsolatos metanyelvi megfigyeléseiben a nyelvjárás nominációs hiányainak a felismerése és az ebből fakadó ad-hoc és uzualizált nem nyelvjárási jövevényszavak (kulturális kölcsönzések) jelenléte a nyelvjárási individuális szókincsben, a német köznyelven mobilizálható nyelvjárási lexikális (szavak, kollokációk, frazeologizmusok) és morfoszintaktikai (igeragozás, egyeztetés, szórend) kompetencia, a német köznyelv és nyelvjárás közötti strukturális egyezések, valamint a kettősnyelvű beszélő lexikális rugalmassága egy számára ismeretlen német nyelvjárási környezetben. A német köznyelvvél kapcsolatos kognitív metanyelvi száliens jelenség a gyorsabb köznyelvi szóaktiválás, a nyelvjárási szóaktiválás német köznyelvi kontextusban, a német helyesírás, mint másodlagos nyelvi kód megtanulásának nehézsége (szingulárisan, a magyarral és a német nyelvjárással interferálva), a német köznyelvi flexiós paradigma differenciáltsága (a nyelvjárás egyszerűbb paradigmájával összevetve).

Szociolingvisztikai jellegű száliens jegyek a nyelvjárás metanyelvi reflexióiban a nyelvjárás szűk kommunikációs rádiusza mezo- és makrokörnyezetben, a nyelvjárás a fishmani modell által jósolt három generáción belül lezáruló nyelvi asszimilációs időszakot lényegesen meghaladó fennmaradása, a nyelvjárás feladásának és a településtípusnak az összefüggése (városban gyorsabb, mint falun), a német kettősnyelvűség és nyelvi norma észlelése a mezokörnyezetben (német köznyelv használata a szentmisén versus német nyelvjárás használata minden egyéb helyzetben), a nyelvjárás (versus magyar köznyelv) használhatósága megakörnyezetben. A német köznyelvvél kapcsolódó száliens metanyelvi megfigyelések a köznyelv regionális jellemzőktől való mentességére, a köznyelvi norma (és referenciaművek) szükségességére vonatkoznak, illetve arra, hogy a német köznyelv igényes nyelvhasználatot tesz lehetővé.

Némely metanyelvi reflexió kognitív és szociolingvisztikai vetülettel is bír, pl. a német nyelvjárások differenciáltságának említése egyszerre jelenti a fiziológiai száliencia (faluról falura változó hangtani jellemzők) megtapasztalását és az ebből absztrahálható, a magyarországi német nyelvjárásokra jellemző diverzitást. Szintén fiziológiai száliencia megtapasztalásán alapul a köznyelv diatopikus jegyeiktől való mentessége, tisztasága (nem lehet általa a beszélőt földrajzi régióhoz kötni), amely egyben szociolingvisztikai is.

A nyelvi önéletrajzok metanyelvi megfigyelései intro- és extrospekción alapulnak, a megfigyeléssel nyert adatokból laikus indukció által nyert következtetések közül számos nyelvészeti is hiteles. A nyelvi önéletrajzokban a nyelvjárásra vonatkozó

szociolingvisztikailag, nyelvtörténetileg, pragmatikailag valid metanyelvi reflexió annak a megfogalmazása, hogy a német nyelvjárás a köznyelv egy változata, a magyarországi német nyelvjárások változatosak, a magyarországi német nyelvjárásokból nem alakult ki regionális nyelvváltozat, mint ahogy a modernkori lexikális innovációk belső nyelvjárási kialakítása is elmaradt, ugyanakkor egy nyelvjárási beszélőközösség is rendelkezik nyelvjárási normával, továbbá a beszédkultúra egyes elemei nyelvhez kötöttek. A német köznyelvvvel kapcsolatban nyelvészetileg korrekt megfigyelés a latin németre gyakorolt hatása, a délnémet beszélők regionális nyelvváltozat-preferenciája formális helyzetekben, a német köznyelv nyelvjáráshoz viszonyított differenciáltabb flexiós paradigmája, a német köznyelv pontosabb információátadást támogató elaboráltsága. Végül a magyar köznyelvvvel kapcsolatban is találunk nyelvtörténeti és szókészleteti szempontból helyes metanyelvi megfigyelést: a magyar és a finn hangtani jellemzők hasonlóságait és a magyar nyelvű iparos szakszókészlet német eredetű megnevezéseit. Általános pszeudoismeret az a vélekedés, amely szerint a nyelvjárás írásban nem rögzíthető (nem lehet leírni). A német és magyar köznyelvvvel, valamint a német nyelvjárással kapcsolatos helyes metanyelvi reflexiók számossága lényegesen meghaladja a nyelvészetileg nem igazolható vélekedés(ek)e)t. A korrekt metanyelvi megfigyelések egyik oka a kétnyelvű beszélők érzékenysége: a kétnyelvűség kialakulása során a különböző nyelvi kódok elemeinek, struktúráinak, jellemzőinek a folyamatos összehasonlítása, a saját nyelvi produkció folytonos felülvizsgálata differenciálttá teszi a metanyelvi jelenségek észlelését és megfogalmazását. A másik ok az adatközlői csoport életkorával összefüggő élettapasztalat, amelynek a kumulált nyelvi tapasztalat (is) a részét képezi.

A nyelvjárási metanyelvi megfigyelésekben dominálnak a kétnyelvűség kognitív és szociokulturális előnyeiről szóló, pozitívan keretezett metanyelvi vélemények. Negatívan az adatközlők a német nyelvjárási kód korlátozottságáról nyilatkoztak, és arról, hogy (szerintük) nem lehet a nyelvjárást írásban rögzíteni. Számos metanyelvi reflexiót tárgyilagos formában (sem pozitívan, sem negatívan) fogalmaztak meg, pl. a faluközösség nyelvjárást megtartó és normatív erejét, a *code-switching*-jelenségeket, a német diatopikus nyelvváltozatokkal szembeni rugalmas adaptálódás képességét, a magyar szókészlet német eredetű szavait. A megfogalmazások azért semlegesek, mert ezek a jelenségek az adatközlők számára természetesek, velük kapcsolatban autoetnikus nyelvi emlékekre támaszkodnak.

A **német köznyelvre vonatkozó reflexiók** közül a negatívak a német köznyelv megtanulásával kapcsolatosak: az adatközlők több, szélesebb német köznyelvi kompetenciára vágytak, mint amennyire a közoktatásban szert tudtak tenni. A német köznyelv metanyelvi koncepciója elaboráltsága okán – a német nyelvjárás metanyelvi koncepciójával szembeállítva – pozitív. Semleges, azaz tárgyilagos nyelvi formában (tényként és nem véleményként kezelve) jelent meg a (német-angol) nyelvrokonság, a nyelvjárási szóaktiválás német köznyelvi megnyilatkozások során, és a magyar, ill. német köznyelvi írásmód interferenciái (eltérő fonéma-graféma-megfeleltetések).

A **magyar köznyelvre vonatkozó metanyelvi reflexiók** között nem volt negatívan keretezett. Az adatközlők tárgyilagos formában nyilatkoztak a (magyar- finn) nyelvrokonságról, a német nyelvjárási akcentusról magyar nyelvű beszéd során, a lenis-fortis fonéma-graféma-megkülönböztetésről, a magyar nyelvű hibák javításáról és a nyelvi segédeszközként használt magyar nyelvű szótárakról. Pozitívan változott a magyar nyelvű beszédben hallható német nyelvjárási akcentus megítélése: a nyelvjárási akcentusát a korábbi erős kontroll-attitűd helyett az egyik adatközlő az interjúkészítés jelenére vonatkoztatva a *das ist doch keine Schande (hát ez nem szégyen)* megjegyzéssel kommentálta. Az 1960-as évekig a magyar nyelvben a nyelvjárási akcentussal beszélő személy német származásúként való beazonosítása potenciális megszégyenítéshez vezetett. Bár a *das ist doch keine Schande* az adatközlő nyelvi öntudatának, a nyelvjárása értékének a kifejeződése, a megfogalmazásban a *szégyen (Schande)*, amelyről az adatközlők az 1960-as évekig átélte élményeik kapcsán egyetemesen beszámoltak, immáron

tagadó formában (*keine Schande, nem szégyen*) jelenik meg. A szégyen, a megszégyenítés adaptív funkcióval bír az emberi közösségeken belül, az elkerülése segíti a közösség normáinak a követését. Az interjúkészítés jelenében a múltbéli szégyen-élmény is aktiválódik, de a jelenre vetítve már azt fejezi ki, hogy a jelenben már nem olyan közösségi (nyelvi) normák érvényesülnek, amelyek miatt a német nyelvjárási akcentust rejtegetni, maszkírozni kellene.

A német nyelvjárási és német köznyelvi metanyelvi megfigyelések közös jellemzője, hogy mindkét nyelvváltozattal kapcsolatban az individuális kompetencia hiányos volta fogalmazódott meg. A magyar és a német köznyelvvvel kapcsolatos metanyelvi reflexiók többnyire kognitív-performatív jellegűek és két közös elemük van: nyelvrokonság saját megfigyeléseken alapuló hitelesítése angol-német és finn-magyar viszonylatban, valamint a szótárhasználat szükségessége. A nyelvrokonság a nyelvészetileg laikus beszélőket általában érdekli, nem meglepő, ha az adatközlői csoporton belül is felbukkan. A nyelvrokonság tematizálása annak a kognitív törekvésnek is a kifejeződése, amely a (német és a magyar) nyelvet egy nagyobb egység részeként próbálja elképzelni. Míg a nyelvrokonság témaköre megasztintú absztrakciót kíván meg egy beszélőtől, a szótárhasználat mikrosztintú manipulációt feltételez. E két metanyelvi reflexión látszik, milyen ívet képes a nyelvészetileg laikus emberi elme a nyelvről való gondolkodás közben leírni.

A kétnyelvű beszélők nyelvi interakcióira a folyamatos szinkronizáció jellemző. A szinkronizációs folyamat, amely a saját nyelvi produkció és az interakcióban résztvevő másik fél recepciója közötti visszacsatolásból áll, egyrészt stabilizálja a nyelvi praxisuk azon elemeit, amelyek (külső vagy belső) megerősítést nyernek, másrészt a folyamatos összehangolás következményeként módosulásokhoz is vezet (amennyiben az összehasonlított elemek nem felelnek meg az individuális vagy közösségi nyelvi normáknak). A kétnyelvűek nyelvi praxisának a kódváltás, kódváltás, kódkeverés, koaktiválás is feltűnő sajátossága, amelyeket külső, szociolingvisztikai körülmények határoznak meg (Földes 2005: 220). A német nyelvjárást első nyelvként elsajátított beszélők nyelvjárási megszólalásaik során feltáruló nominációs hiányait mind a német, mind a magyar köznyelvből képesek kipótolni, de mivel nyelvi praxisukra a magyar nyelv domináns használata jellemző, és magyar nyelvi kompetenciájuk magasabb, mint a német köznyelvi, a megnyilvánulásaikban több magyar nyelvű kódváltás- és kódkeverés-jelenség fedezhető fel, mint német köznyelvi. A német nyelvjárási, valamint német és magyar köznyelvi kódkeveréshez képest a nyelvek közötti fordítás és emergálódás a kódkeverésnél megterhelőbb kognitív teljesítmény, nem meglepő, hogy a kétnyelvű beszélők ritkábban élnek ezzel a kommunikációs technikával, mint az explicit kódkeveréssel. Az interjúkorpuszban adatolt **fordítással** nyert nyelvjárási alakok morfológiailag megegyeznek a forrásnyelvi ekvivalenssel (*odateszi magát/sich hintun* 'minden tőle telhetőt megtesz valami érdekében', *ráfekszik valamire/sich drauflegen* 'nagy lendülettel, [akarat]erővel foglalkozik valamivel', *megy valami/gehen* 'valamilyen mértékben fogy valami'), a formatívák alaptagjai az alapszókincshez tartoznak, és az interjúk kontextusaiban átvitt értelemmel bírnak. Bár egyszerű elemekből állnak és ezért könnyen fordíthatóak, de a fordítással nem az elsődleges, konkrét jelentést hasznosítják az adatközlők, hanem a jelentésváltozás útján kapottat. A fordítás technikája a frazeologizmusokra is kiterjed, abban az esetben, ha a forrásnyelvi magyar frazéma jelentése nem teljesen kötött, a szókapcsolat elemei szintén az alapszókincshez tartoznak, variálhatóak és így a beszélő beszédszándékához igazíthatóak (*drei Schritt weg sein von jdm./három lépés távolságra van vkitől* 'három lépés távolságot tart vkitől'), bővíthetőek (*etw. nicht mit guten Augen und Ohren schauen und hören/valamit nem néz jó szemmel és nem hallgat jó füllel* 'valamit gyanúsnak talál, elítél, helytelenít'). A fordítással létrejött nyelvjárási szavak teljes mértékben megfelelnek a beszélők kommunikációs intencióinak, és érthetőek a szintén kétnyelvű hallgatóság számára. A fordításon kívül az implicit kontaktusjelenségek másik tipikus fajtája az **emergálódás**, azaz két nyelv lexikális és grammatikai koncepcióinak a vegyülése (*aufrufen/felhív; umsetzen/lefordít*). Mind a fordítás, mind az emergálódás feltétele, hogy az adott lexikális (vagy grammatikai)

egység gyakori, poliszém vagy polifunkcionális eleme legyen a beszélők nyelvi praxisának mindkét nyelvén.

IV. A DOKTORI MŰ TÉMAKÖRÉBŐL KÉSZÜLT SAJÁT PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

- Müller, Márta (2025): Magyarországi németek nyelvi önéletrajzaik tükrében: nyelvelsajátítás, kétnyelvűség, nyelvi tapasztalatok, autoetnikus nyelvi tudás. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Müller, Márta (2025): Esemény, eset és fordulat a magyarországi németek nyelvi önéletrajzaiban. *Regio: Kisebbség, kultúra, politika, társadalom* 33/1. 84-99.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2024): Zwei- und Mehrsprachigkeit in Ungarn – Tradition – Herausforderungen und Bildungschancen. In: Meier, Jörg; Blaschitz, Verena; Dirim, Inci (Hg.) *Handbuch Mehrsprachigkeit und soziale Teilhabe*. Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt. 429-441.
- Müller, Márta (2024): Magyar nyelvvel kapcsolatos narratívák nyelvi önéletrajzokban: Magyarországi kisebbségi német–magyar kétnyelvű beszélők attitűdjei és nyelvi ideológiái. *Magyar Nyelv* 120/4. 385-408.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2023): Wie "gemischt" ist die deutsche Minderheitensprache in Ungarn in der Gegenwart? *Germanistische Linguistik* 260-262. 165-196.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2022): Wahrnehmungen und Einstellungen älterer Ungarndeutscher zur deutschen Sprache. In: Vergeiner, Philip C.; Elspaß, Stephan; Wallner, Dominik (Hg.): *Struktur von Variation zwischen Individuum und Gesellschaft*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 223-246.
- Knipf-Komlósi, Erzsébet; Müller, Márta (2022): Magyarországi bajor beszélők nyelvi attitűdje. *Magyar Nyelv* 118/4. 385-406.
- Müller, Márta; Waldhauser, Szimonetta; Péhm, Julianna (2022): Bilingualismus und Bikulturalismus unter den Ungarndeutschen an der österreichisch-ungarischen Grenze: Ergebnisse einer Voruntersuchung. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* 17/1. 79-90.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (Hg.) (2021): *Spracheinstellungen, Spracherhalt durch Schule, Identität: Neuere Untersuchungen zur Sprache der Ungarndeutschen*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut.
- Miskei, Réka; Müller, Márta (2021): Einstellungen von jüngeren und älteren Ungarndeutschen zur deutschen Sprache und zu ihren Sprechern. In: Földes, Csaba (Hg.): *Kontaktvarietäten des Deutschen im Ausland*. Erfurt: Gunter Narr Verlag. 445-460.
- Müller, Márta (2021): Mehrsprachigkeit der Deutschen in Ungarn: Cityscape und Schoolscape in Werischwar / Pilisvörösvár. In: Geyer, Ingeborg; Piringer, Barbara (Hg.): *Sprachinseln und Sprachinselforschung heute*. Wien: Praesens Verlag. 131-152.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2020): Aktuelle Fragen der deutschen Minderheitenforschung in Ungarn. *Linguistica (Slovenia)* 60/2. 65-78.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2019): Deutsche sind hilfsbereit, aber verschlossen: Affektive Komponenten der Einstellung ungarndeutscher Jugendlicher zur deutschen Sprache und ihrer Sprecher. In: Kegyes, Erika; Kriston, Renata; Schönenberger, Manuela (Hg.): *Sprachen, Literaturen und Kulturen im Kontakt: Beiträge der 25. Linguistik- und Literaturtage der GeSuS, Miskolc/Ungarn 2017*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac. 533-540.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2019): Sprachfördermaßnahmen zur Erhaltung der deutschen Sprache in Ungarn. In: Ammon, Ulrich; Schmidt, Gabriele (Hg.): *Förderung der*

- deutschen Sprache weltweit: Vorschläge, Ansätze und Konzepte. Berlin: Walter de Gruyter. 483-500.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2018): Zwischen Vitalität und Aufgabe: Dynamische Aspekte in der Sprache der deutschen Minderheit in Ungarn. *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 26. 51-67.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2018): „Norm ist etwas, woran wir uns möglichst halten sollen“: Normempfinden und -konzept der Deutschlehrer an ungarndeutschen Minderheitenschulen (konferenciapozster). „Regiolekt – der neue Dialekt“: 6. Kongress der IGDD 13. bis 15. September 2018, Marburg a. L.
- Müller, Márta (2018): Der Sinn des Lebens: Sprache, Schicksal und Identität der Ungarndeutschen in Márton Kalász' Roman Winterlamm. In: Kerekes, Gábor (szerk.) Winterlamm: Studien zu Márton Kalász' Roman. Pilisvörösvár: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület. 63-80.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth; Müller, Márta (2018): Deutsche Sprache im öffentlichen Raum einer ungarndeutschen Siedlung. In: Philipp, Hannes; Ströbl, Andrea; Weber, Bernadette; Wellner, Johann (Hg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa: DiMOS-Füllhorn Nr. 3*. Regensburg: Universitätsverlag Regensburg. 319-341.

HIVATKOZÁSOK

- Athanasopoulos, Panos / Aveledo, Fraibet (2013): Linguistic relativity and bilingualism. In Altarriba, Jeanette / Isurin, Ludmila (ed.): *Memory, language, and bilingualism: Theoretical and applied approaches*. New York: Cambridge University Press, 236–255. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139035279.010>
- Atkinson, Anthony A. / Waterhouse, John H. / Wells, Rober B. (1997): „A stakeholder approach to strategic performance measurement.” *Sloan Management Review*, Vol. 38(3), 25–37.
- Barth, Dagmar (2004): Referential defocusing: Dangerous topics and language use in language biographies of East Germans. In Franceschini, Rita / Miecznikowski, Johanna (Hg.): *Leben mit mehreren Sprachen. Vivre avec plusieurs langues*. Frankfurt a.M.: Lang, 75–96. *Sprachbiographien. Biographies langagières*.
- Busch, Brigitta (2013): *Mehrsprachigkeit*. Wien: Facultas.
- Carmine, Veronica (2004): Das Sprachbewusstsein: Analyse einer kulturellen Integration durch die direkte Rede. In Franceschini, Rita / Miecznikowski, Johanna (Hg.): *Leben mit mehreren Sprachen. Vivre avec plusieurs langues*. Frankfurt a.M.: Lang, 211–226. *Sprachbiographien. Biographies langagières*.
- Csibra Gergely (2019): „Miért emlékezünk?” *Magyar Filozófiai Szemle*, 3, 46–62. DOI: <https://doi.org/10.1556/mpszle.62.2007.1.1>
- Dovalil, Vít / Šichová, Kateřina (2017): *Sprach(en)politik, Sprachplanung und Sprachmanagement*. Heidelberg: Winter Verlag. DOI: <https://doi.org/10.33675/201782537715>
- Farr, Marcia / Song, Juyoung (2011): „Language ideologies and policies: Multilingualism and education.” *Language and Linguistics Compass*, 9(5), 650–665. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2011.00298.x>
- Ferguson, Charles A. (1959): „Diglossia.” *Word*, 15, 325–340. DOI: <https://doi.org/10.1080/00437956.1959.11659702>
- Földes, Csaba (2005): *Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Franceschini, Rita (2001): *Sprachbiographien randständiger Sprecher*. In: Franceschini, Rita (ed.): *Biographie und Interkulturalität. Diskurs und Lebenspraxis*. Tübingen: Stauffenburg, 111–125.

- Goffman, Erving (1981): *Forms of talk*. Oxford: Blackwell.
- Graumann, Carl / Kallmeyer, Werner (ed.) (2002): *Perspective and perspectivation in discourse*. Amsterdam: John Benjamins. DOI: <https://doi.org/10.1075/hcp.9>
- Günthner, Susanne (2002): „Stimmenvielfalt im Diskurs: Formen der Stilisierung und Ästhetisierung in der Redewiedergabe.“ *Gesprächsforschung*, 3, 69–82.
- Günthner, Susanne / König, Katharina (2012): Die sprachliche Rekonstruktion migrationsbedingter Mehrsprachigkeit: Aspekte einer interaktiven Konstruktion von „Andersheit“. In Roll, Heike / Schilling, Andrea (Hg.): *Mehrsprachiges Handeln im Fokus von Linguistik und Didaktik*. Duisburg: UVR, 67–83.
- Haddock, Geoffrey / Maio, Gregory R. (2019): „Inter-individual differences in attitude content: Cognition, affect, and attitudes.“ *Advances in Experimental Social Psychology*, 59, 53–102. DOI: <https://doi.org/10.1016/bs.aesp.2018.10.002>
- Hutterer, Claus Jürgen (1963): *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn*. In: Frings, Theodor (Hg.): *Mitteldeutsche Studien 24*. Halle (Saale): Veb Max Niemeyer Verlag.
- Inghosso, Sara (2020): *Sprachbiographische Erzählungen junger Italiener in München. Postmoderne Migrationsformen aus linguistischer Perspektive*. München: LMU. Dissertáció.
- Jarvis, Scott / Pavlenko, Aneta (2007): *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. London: Routledge.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth (2011): *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Franz Steiner. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik Beihefte* 145.
- Knipf-Komlósi, Erzsébet / Müller Márta (2022): „Magyarországi bajor beszélők nyelvi attitűdje.“ *Magyar Nyelv*, 4, 386–406. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.385>
- Koven, Michele (2004): „Getting »emotional« in two languages: Bilinguals’ verbal performance of affect in narratives of personal experience.“ *Text*, 24(4), 471–515. DOI: <https://doi.org/10.1515/text.2004.24.4.471>
- König, Katharina (2014): *Spracheinstellungen und Identitätskonstruktion. Eine gesprächsanalytische Untersuchung sprachbiographischer Interviews mit Deutschvietnamesen*. Berlin: Akademie Verlag. DOI: <https://doi.org/10.1524/9783110352245>
- König, Katharina (2018): *Ereignisse, Vorfälle und Wendepunkte – Erzählmuster bei der narrativen Rekonstruktion der Sprachbiographie migrationsbedingt mehrsprachiger SprecherInnen in Deutschland*. In Kreß, Beatrix / da Silva, Vasco / Grigorieva, Ioulia (Hg.): *Mehrsprachigkeit, Sprachkontakt und Bildungsbiografie*. Berlin: Peter Lang, 15–42.
- KSH 2022=<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/a-telepulesek-legfontosabb-adatai/?ter=18485> (2024. 10. 29.)
- Książek, Felicja (2021): „Implizite Sprachmischung in Kontaktidiomen zweisprachiger Oberschlesier.“ *Linguistica*, 60(2), 31–44. DOI: <https://doi.org/10.4312/linguistica.60.2.31-44>
- Laihonen, Petteri (2009): *Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of interviews and academic writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylä: University Library of Jyväskylä.
- Lucius-Hoene, Gabriele / Deppermann, Arnulf (2004): *Rekonstruktion narrativer Identität*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Lucius-Hoene, Gabriele (2010): *Narrative Analysen*. In Mey, Günter / Mruck, Katja (Hg.): *Handbuch Qualitative Forschung in der Psychologie*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 584–600. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3531-92052-8_41

- Mayring, Philipp (¹²2015): *Qualitative Inhaltsanalyse: Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Beltz. https://doi.org/10.1007/978-3-531-18939-0_38
- Pléh, Csaba (2012): „Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória.” *Iskolakultúra*, 12(3), 3–24.
- Prior, Mathew T. (2011): „Self-presentation in L2 interview talk: Narrative Versions, Accountability, and Emotionality.” *Applied Linguistics* 32, 60–76. DOI: <https://doi.org/10.1093/applin/amq033>
- Schmidt, Jürgen Erich / Herrgen, Joachim (2011): *Sprachdynamik. Eine Einführung in die moderne Regionalsprachenforschung*. Berlin: Erich Schmidt. *Grundlagen der Germanistik* 49.
- Schoel, Christiane / Eck, Jennifer / Roessel, Janin / Stahlberg, Dagmar (2012): *Spracheinstellungen aus sozialpsychologischer Perspektive I: Deutsch und Fremdsprachen*. In: Eichinger, Ludwig M. / Plewnia, Albrecht / Schoel, Christiane / Stahlberg, Dagmar (Hg.): *Sprache und Einstellungen. Spracheinstellungen aus sprachwissenschaftlicher und sozialpsychologischer Perspektive*. *Studien zur Deutschen Sprache* 61. Tübingen: Narr, 163–205.
- Schütze, Fritz (1994): „Strukturen des professionellen Handelns, biographische Betroffenheit und Supervision.” *Supervision*, 26, 10–39.
- Schwitalla, Johannes (2011): *Narrative Formen von Fluchterzählungen deutschsprachiger emigrierter Juden in der Nazizeit*. In Betten, Anne / Thüne, Eva-Maria (Hg.): *Sprache und Migration. Linguistische Fallstudien*. Rom: Aracne, 17–51.
- Tracy, Karen (2002): *Everyday talk. Building and reflecting identities*. New York: Guilford Press.
- Tulving, Endel (1985): „How many memory systems are there?” *American Psychologist*, 4, 358–398. DOI: <https://doi.org/10.1037//0003-066X.40.4.385>
- Wildemann, Anja / Bien-Miller, Lena / Akbulut, Muhammed (2020): *Mehrsprachigkeit und Sprachbewusstheit – empirische Befunde und Unterrichtskonzepte*. In: Gogolin, Ingrid / Hansen, Antje / McMonagle, Sarah / Rauch, Dominique (Hg.): *Handbuch Mehrsprachigkeit und Bildung*. Wiesbaden: Springer VS, 119–123. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-658-20285-9_17